

## **REGIMIEJI MIRTIES PAVIDALAI SKIRTINGUOSE LIETUVIŲ TAUTOSAKOS ŽANRUOSE**

*Jurgai*

**RADVILĖ RACĖNAITĖ**

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*

Straipsnio objektas – lietuvių liaudies paremijos, tikėjimai, pasakojamosios tautosakos tekstai ir etnografiniai bei istoriniai duomenys, atskleidžiantys sugyventos mirties įsivaizdavimą lietuvių tradiciniame pasaulėvaizdyje.

Darbo tikslas – remiantis lietuvių tautosakos ir etnografijos, meno duomenų analize, aptarti sugyventos mirties vaizdinio ypatumus lietuvių liaudies tradicijoje.

Tyrimo metodai – analitinis aprašomasis, istorinis lyginamasis.

Žodžiai raktai: mirtis, giltinė, animacija, personifikacija, sakmės, pasakos, paremijos.

### **Įvadas**

Mitiniam pasaulėvaizdžiui būdingas aplinkos interpretavimas, sugyvinant jos reiškinius, kai „negyviems daiktams yra suteikiama sąmonės ir valios dimensija; abstraktūs ir mentaliniai objektai įgyja ‘kūną’“ (Крикманн 2001: 91). Šiuo dėsningumu iš dalies pagrįsta ir mirties slėpinio interpretacija lietuvių folklore – mitologiniu požiūriu mirtis neretai yra animuojama ar, dažniau, personifikuojama. Animaciją čia suprantame kaip bet kurios gyvos būtybės požymių suteikimą abstrakčiam reiškiniui (plg. lot. *animatio* – gaivinimas, TŽŽ 49), o personifikaciją – kaip tam tikrą animacijos atvejį, kai abstrakčiam reiškiniui priskiriamos žmogui būdingos ypatybės (plg. lot. *persona* – asmuo + *facio* – darau, „lit. įsmeninimas, sužmoginimas – žmogui būdingų savybių suteikimas negyvosios gamtos reiškiniams, gyvūnams, abstrakčioms sąvokoms <...>“, TŽŽ 568)\*.

Nemažai duomenų apie galimus mirties pavidalus pateikiama lietuvių mitologinėse sakmėse, kai kuriuose stebuklinių pasakų bei pasakų-legendų tekstuose.

\*Plačiau šią terminijos problemą, remdamasi mįslių poetikos specifika, yra apsvarsčiusi Aelita Kėnsminienė (2003: 142, 143).

Šiuose kelių žanrų naratyvuose kuriamas šiek tiek skirtingas sugyventos mirties paveikslas. Sakmėse atspindi didesnė mirties išvaizdos įvairovė, glaudžiau susijusi su vietine, galbūt dar ikikrikščioniškąja tradicija. Tuo tarpu pasakose regimasis mirties pavidalas neretai yra artimesnis krikščioniškajam, ypač nuo baroko epochos išplitusiam personifikuotos mirties vaizdavimui.

Mirtis kaip gyva būtybė figūruoja ir lietuvių idiomatiniuose posakiuose. Juose užfiksuota mitinė informacija yra ypatinga dėl frazeologinių junginių formos ir turinio savitumo. Frazeologizmai, priklausydami kalbos sistemai, yra pavaldūs bendriesiems kalbos raidos dėsniams. Mokslininkų pastebėta, jog kalba yra kur kas konservatyvesnė, kintanti lėčiau nei kultūra, todėl kalboje ilgiau išlieka senesnė, ekstralingvistinė informacija (Jasiūnaitė 2001: 138). Be to, frazeologiniams posakiams būdinga, kad juos pagrindę mitologiniai vaizdiniai nėra naujai permąstyti, bet atspindi tradicinėje kultūroje atitinkamu laikotarpiu gyvavusius tikėjimus (Ковшова 1994: 137). Todėl patarlės, kalbančios apie anapusines būtybes, „teikia tiesioginės ar truputį pridengtos informacijos apie buvusius tikėjimus“ (Kudirkienė 2001: 123), įsiklausius jose net galima išgirsti iki krikščionybės įsivyravimo gyvenusią lietuvių pasaulėjautos aidą (Grigas 1988: 135). Taigi tikėtina, jog paremių pavyzdžiai atskleidžia kai kuriuos archajiškesnius, kituose folkloro žanruose jau nebe tokius ryškius mirties vaizdinio aspektus.

Ši su žanrine priklausomybe susijusi mirties vaizdavimo įvairovė tam tikru atžvilgiu apsunkina mirties pavidalų analizę. Pavyzdžiui, skirtingos su mirtimi susijusios mitinės būtybės gali figūruoti tos pačios mitologinės sakmės variantuose (Kerbelytė 1999: 53). Jei šie personažai yra tiesiogiai įvardijami, mes sužinome, kad panašiomis aplinkybėmis dažniausiai rodosi suasmeninta mirtis / personifikuotos ligos / mirusių artimųjų vėlės / velnias. Tačiau dalyje mitologinių sakmių ano pasaulio būtybės įvardijamos siužeto struktūrai nepriklausančiuose teiginiuose, kurie gali išreikšti pateikėjo, bet nebūtinai atitinkamu laikotarpiu vyraujančią bendruomenės nuomonę (pvz.: *Vieną kartą jaunimas susirinkęs ėjo į kapines. Priėję prie kapinių vartų, jie pamatė bestovinėčią moteriškę <...>. [Moteriškę] kažin ką pasakė, rankom sumojo ir pranyko. Tai buvo mirtis LMD I 271/1*). Taip pat neretai pasitaiko, kad ano pasaulio esybės yra tiesiai nepavadinamos, o tik nusakomi jų požymiai ar veiksmai. Pasak Norberto Vėliaus, šitoks mitologijos polisemiškumas, kai „tas pats mitinis personažas neretai atlieka kelias funkcijas arba keli mitiniai personažai atlieka tą pačią funkciją“, gerokai apsunkina mitinių vaizdinių rekonstrukciją (Vėlius 1993: 58). Be to, tokia situacija gali atspindėti ir liaudiškosios pasaulėjautos nykimo procesus, kai imamos painioti mitinių veikėjų funkcijos, pradedamos užmiršti jų savybės. Dėl šių priežasčių, taip pat prisimenant, kad visos su mirties sfera susijusios būtybės turi bendrų bruožų, kartais iš tiesų būna sunku nuspręsti, apie kuri mitologinį personažą sakmėje konkrečiai yra pasakojama. Kyla pavojus, kad tyrinėtojas gali vieną būtybę palaikyti kita arba savitus vienos būtybės bruožus neteisingai priskirti kitai (Кербелите 2001: 26; Виноградова 2000: 18–20).

Šios išankstinės prielaidos skatina formuluoti klausimą: ar galima kalbėti apie vientisą suasmenintos mirties paveikslą, kai kelių žanrų tautosakos kūriniuose

užfiksuoti įvairiopi duomenys yra tarsi viena kitą papildančios detalės, ar vis dėlto tiksliau būtų šnekėti apie kelis mirties vaizdinius, gyvuojančius vienas greta kito?

Aiškumo aptariamai problemai nelabai suteikia ir senieji rašytiniai šaltiniai, kuriuose minimos su mirtimi susijusios būtybės, ar jų savybės analizavę pirmieji baltų mitologijos tyrinėtojai. Šie mus dominantys paminėjimai daugiausia atspindi Mažosios Lietuvos tikėjimus.

Giltinės vardas pirmą kartą užfiksuotas XVII a. vidurio rankraštiniame vokiečių–lietuvių kalbų žodyne „Lexicon Lithuanicum“ (BRMŠ III 77), o pirmasis giltinę plačiau apibūdino Matas Pretorijus ir vadino ją „mirties deive“. Giltinė (*Giltyne, Giltine*) esą turinti tarnaitę Magylą (*Magyla*), kuri yra „ką nors žudanti arba kankinanti tarsi budelis“ (BRMŠ III 260). Šias dvi esybes M. Pretorijus dar laikė ir pykčio bei nelaimės deivėmis (BRMŠ III 239, 256, 260; LM 1 513). XVIII a. Jokūbo Brodovskio žodyne pateiktame dievų sąrašė Giltinė vadinama maro deive (*Peftis DEa – Giltine Deiwes*, BRMŠ IV 29), bet taip pat giltinę nurodoma ir kaip viena žodžio *Gefpenft* (vok. *vaiduoklis, šmėkla*) reikšmių (BRMŠ IV 26). Remdamiesi ankstesniais šaltiniais bei gyvosios to meto kalbos duomenimis, giltinę ir mirtimi, ir pagonių maro deive (*der Tod, die Peftgottin der Heyden*) laikė Pilypas Ruigys (BRMŠ IV 41) ir Kristijonas Milkus (BRMŠ IV 79).

XIX a. romantiškosios krypties mitologijoje pradininkas Teodoras Narbutas „Lietuvių tautos istorijos“ pirmame tome iškėlė lietuvių pomirtinio gyvenimo dievo klausimą ir teigė, jog tai esanti Veliona (*Wellona*). T. Narbuto nuomone, prūsai Velioną vadino Giltine ir laikė ją mirusiųjų viršininke, o latviai vadino *Welli-Deewa* (Narbutas 1998: 130, 131). Iš dalies remdamasis Teodoru Narbutu, apie lietuvių požiūrį į pomirtinį gyvenimą kalbėjo Simonas Daukantas. Jis taip pat aptarė giltinės vietą lietuvių tikėjimuose. Ją vadino Smerčiu ir kartu su Magyla (pakeitęs į Mogilę) priskyrė prie svarbiausių dievybių. Giltine bei Mogile, pasak S. Daukanto, vadinta ir deivė Nelaima. Pati Giltinė buvusi „piktojo dievo“ Pikulio žmona. Be to, Giltinė buvusi ne viena, o kelios. Tai rodo išlikusios patarlės (LM 1 142–162). Józefas Ignacy Kraszewskis, kaip ir Teodoras Narbutas, teigė, kad lietuvių mitologijoje pomirtinį gyvenimą globoja Veliona, mirusiųjų vėlių deivė, dar vadinama *Welli-Deewa* bei Giltine. Autoriaus manymu, Giltinė yra pirminis mirties vardas (LM 1 200–205). Literatė Konstancija Skirmuntaitė giltinę vadino Mirties dievaite, žmogaus gyvenimo griovėja. Jos piktumas, esą, pabrėžiamas sakmėse (LM 1 414). O Hermannas Useneris su mirtimi siejo kelias mitines būtybes. Pasak jo, mirčiai galią turėjo Giltinė, numirėliams – vėlių dievas Vėlionis, taip pat Žemeluks bei Ežagulys, o krikščionybės laikais prisidėjo ir Krikštas – antkapinio kryžiaus personifikacija (LM 1 428).

Plačiau šių įvairių su mirties sfera susijusių būtybių, tarp jų ir giltinės, vaizdinius imta tyrinėti XX amžiuje. Enciklopedinio pobūdžio straipsniuose glaustai giltinę yra apibūdinę Jonas Balys (1956: 235) ir Gintaras Beresnevičius (ME 2 280). Apie sugyventos mirties įsivaizdavimą yra rašiusios Rūta Grumadaitė (1994a: 30, 31, 1994b: 24–27), Rita Repšienė (1998: 32–37), Rasa Račiūnaitė (1999: 120–127). Aptardamas prūsų ir lietuvių mirties (požemio, mirusiųjų) dievybes, Rimantas Balsys nagrinėja ir giltinės vaizdinį: kilmę, funkcijų pobūdį ir ryšį su kitomis dievybėmis (Balsys 2005: 44–49). N. Vėlius pateiktoje lietuvių mitologinių sakmių klasifikacijoje sakmės apie žmogaus likimą paveikti galinčias mitines esybes (tarp jų ir giltinę) iškeliama į pirmą vietą. Tai, pasak mokslininko, pagrįsta vaizduojamų mitinių būtybių giminingumu, panašumu ir paremta faktu, kad daugelis tokių esybių „indoeuropiečių religijose priskiriama aukštesniajai – dievų – kategorijai“ (Vėlius 1977: 22, 23, 75). Nagrinėdamas folklorinio velnio paveikslą, N. Vėlius pastebėjo, kad tautosakoje giltinės ar ligų funkcijas kartais dubliuoja velnias (Vėlius 1987: 168).

Romantiniu atspalviu pažymėtos Pranės Dundulienės etnologinės studijos, todėl su lietuvių ar, dar plačiau, baltų mitologija susijusios mokslininkės išvados neretai yra diskusinio pobūdžio. Atsargiai dera vertinti ir P. Dundulienės formuluojamas hipotezes ir daromus apibendrinimus apie „gimimo, gyvenimo ir mirties“ deives Laimą, Giltinę, Ladą, Ledą bei Velioną (Dundulienė 1989: 41–85).

Savitai lietuvių mitologijos vaizdinius interpretavo archeologė ir mitologė Marija Gimbutienė. Ji pateikė ir rekonstruotą senosios religijos moteriškų dievybių panteoną, o jo deives plačiai pristatė savo veikaluose (Gimbutienė 1985, 2002). Su gyvybės ir mirties ciklu tyrinėtoja siejo tris, jos nuomone, iš matricentrinės Senosios Europos paveldėtas deives: Laimą, Raganą ir Žemyną (Gimbutienė 1985: 151). Giltinę mokslininkė laikė antrine dievybe, vienu iš Laimos aspektų ar, remdamasi Algirdu Juliumi Greimu, jos seserimi (ten pat: 157). Be to, jas abi M. Gimbutienė siejo ir su Didžiąja Deive, kuri reiškęsi ir „kaip gyvybę teikianti Laima, ir kaip ją atimančioji Giltinė-Mirtis“ (Gimbutienė 2002: 48). Vis dėlto tikrąją „Mirties ir atgimimo deivę, dabar jau sudemonintą, degraduotą mitinę būtybę“, ji vadino Raganą (Gimbutienė 1985: 158). Trečia deivė – Žemyna – tyrinėtojos taip pat siejama su mirtimi. Ji yra „Motina mirtis“ (ten pat: 154) arba „Mirusiųjų motina“ (ten pat: 160). Galima sutikti, kad M. Gimbutienės nurodytos kai kurios šių moteriškų mitinių būtybių ypatybės ar funkcijos joms iš tiesų yra būdingos, tiesos turi šių esybių siejimas su mirties sfera. Tačiau tyrinėtojos daromi apibendrinimai apie kadaise buvusį kaip tik tokį panteoną nėra pakankamai pagrįsti ir todėl abejotini.

Kai kuriais aspektais mirusiųjų kultą bei apskritai „lietuvių bendruomenės pažiūras į gyvenimą ir mirtį“ aptarė žinomas semiotikas ir mitologas A. J. Greimas. Vienas iš pagrindinių jo keliamų tikslų – lietuvių mitologijos rekonstrukcija, todėl jam nesvetimas noras ieškoti dieviškų būtybių tarp tautosakinių personažų ar „atstatyti“ sakralias jų funkcijas (Greimas 1990: 20, 21). Mokslininkas analizavo pasakos „Mirtis kūma“ (AT 332) siužetą ir šiame kontekste giltinę vadino *dievaite* (ten pat: 195). Tyrinėtojas teigė, jog klaidinga giltinę laikyti vien tik „mirties dievaite“, nes ji „turinti ir antraeiles medicinos globėjos pareigas“ (ten pat: 202). Tautosakinė medžiaga iš tiesų patvirtina giltinės ir antropomorfizuotų ligų ar mirties ir gydymo sąsajas.

Ši glausta šaltinių ir ankstyvųjų tyrinėjimų apžvalga leidžia konstatuoti, kad giltinės bei kitų su mirtimi susijusių būtybių požymiai ir funkcijos, matyt, pradėjo panašėti jau gana seniai. Tą faktą pastebėjo bei mėgino jį atitinkamai interpretuoti ir ne vienas XX a. tyrinėtojas. Mokslininkai atkreipė dėmesį į įvairius su mirtimi susijusių būtybių ypatumus, o jiems nagrinėti taikė skirtingus metodus. Dėl to jų darbuose prieita daugiopų, kartais prieštarų ir ginčytinų išvadų, tačiau rasta ir bendrumų bei dėsningumų.

Lietuvių liaudies žodinėje tradicijoje personifikuota mirtis vadinama visaip: *giltinė*, *mirtis*, *smertis*. Tuo tarpu lietuvių kalbos žodynuose žodžiai „mirtis“ ir „giltinė“ apibrėžiami skirtingai. Kaip personifikuota būtybė pristatoma tik giltinė, o žodis „mirtis“ aiškinamas kaip *gyvybės nutrūkimas* (LKŽ VIII 276) ar *gyvenimo nutrūkimas* (DLKŽ 402). Taigi pastarąją sąvoką visų pirma yra žymimas tam tikras biologinis procesas. Tai rodo, kad minėtos definicijos pagrįstos šiuolaikine mokslinė mirties reiškinių traktuote. Tuo tarpu liaudies tikėjimuose mirtis yra suprantama ne kaip biologinė baigtis, o pirmiausia kaip dvasinės substancijos atsiskyrimas: *paskucinį kartų kap aždūsai, itai išaj dūšia, žmonės sako* VaMLA 15; *sako – iš kūno nuvej dūšia jau* VaMLA 22.

Be to, žodynuose pateikiami žodžio „mirtis“ vartojimą iliustruojantys pavyzdžiai rodo, kad ir pačioje kalboje kaip personifikuota būtybė gali būti suprantama ne tik giltinė, bet ir mirtis, pavyzdžiui: *Mirtis dantų neskaito*; *Mirtis nuo nosės per sprindį*; *Mirtis ateina nešaukiama*; *Mirtis šūkaudama nevaikščioja* LKŽ VIII 277. Galima sutikti, jog šie posakiai atrodo jau praradę turinio skaidrumą ir labiau primena metaforinius pasakymus. Tačiau užfiksuotas ne vienas analogiškas frazeologizmas, kur vietoj žodžio „mirtis“ figūruoja žodis „giltinė“ (pvz.: *Giltinė į dantis nežiūri* LKŽ III 303; *Su giltine ant nosies* SLFŽ 145; *Giltinė ateis ir nešaukiama* LKŽ III 303). Tai leidžia kelti mintį, kad bent jau tradicinėje kultūroje abu šie žodžiai atitinkamame kontekste buvo vartojami sinonimiškai ir išreiškė tą patį turinį.

Kalboje platesnį reikšmių spektrą apima žodis „mirtis“: juo vadinamas ir gyvybės nutrūkimas, ir gyvenimo baigtį nulemianti suasmeninta būtybė. Nepaisant to, lietuvių tautosakoje personifikuota mirtis dažniau vadinama giltine. Šis vardažodis leidžia kalbėti ir apie santykinę lietuvių mitologinės tradicijos išskirtinumą, nes aplinkinės tautos specialaus vardo suasmenintai mirčiai pavadinti neturi arba vadina tokią būtybę žmonių vardais ar eufemistinio pobūdžio žodžiais (pvz., lenkų mirtis gali būti vadinama *Baška*, *Zoška*, *Kaška*, ukrainiečių – *Лонамоўцкуі* СД II 408). Beje, ir lietuvių frazeologizmuose personifikuota mirtis vadinama *lopetinsku* ar *grabinsku* / *grabausku* (Kašėtienė 2003: 103). Manding, ir M. Pretorijaus paminėtos Giltinės tarnaitės Magylos vardą galima sieti su slaviškos kilmės eufemizmu, pagrįstu metonimija. Magylos vardo kilmę, gretindamas su sen. slavų *могила* ar lenkų *mogyla*, t. y. „kapas“, aiškino ir Augustas Schleicheris (LM 1 234). Lietuviams žinoma ir daugiau tokių „pakaitinių“ mirties įvardijimų, pavyzdžiui, *paskutinioji* / *pastaroji* / *galinė* SŽ 226. Pasak tyrinėtojų, eufemistiniai vardai, kuriuos imta vartoti vengiant minėti tikrąjį mitinės būtybės vardą, gali nurodyti šios esybės „gyvenamąją vietą, išorės ypatybes, dar kiti galbūt specifinę kilmę ar net dievišką prigimtį“ (Vėlius 1987: 35). Apskritai tikrojo mitinės esybės vardo keitimas derivatais yra paplitęs pasaulio tautų mitologijose. Bronislavos Kerbelytės pastebėjimu, neretai derivatai taip išpopuliarėja, kad net nustelbia archajiškesnius pavadinimus (Kerbelytė 1995: 423). Pasak mitologų, daugeliu atvejų yra gana sunku nubrėžti aiškią ribą tarp tikrinio mitinės būtybės vardo ir galinčių jį pakeisti dubliuojančių vardų, epitetų ar apeliatyvų. Mitinėje pasaulėžiūroje neretai stebimos „tikrinių vardų apeliatyvizacijos“ tendencijos, o „apeliatyvas, tuo pat metu sakralizuodamasis ir mitologizuodamasis, linkęs virsti asmenvardžiu“ (ME 2 483, 484).

### Sugyventos mirties išvaizdos įvairovė

Pažymėtina, kad lietuvių tautosakoje įsameninta mirtis vaizduojama kaip moteriškos giminės būtybė. Dažniausiai giltinė siejama su balta spalva. Šios spalvinės sąsajos, ko gero, yra ganėtinai archajiškos, nes balta spalva buvo vyraujanti senovės lietuvių įkapių bei gedulo drabužių spalva (Kairiūkštytė-Jaciniene 1976: 156–163; Šidiškienė 1993: 5–72).

Lietuvių mitologinėse sakmėse populiariausias yra giltinės kaip baltai apsirengusios moters vaizdinys. Vienoje sakmėje teigiama, kad giltinę *išvydo prieblandoje iš kiemo išeinančių visą baltai apsigaubusių* LRš 122. Mitologinėse sakmėse balta gali būti giltinės kūno spalva. Todėl, pavyzdžiui, apie išbalusį žmogų sakoma: *Balts kaip smertis* LMD I 891(6). Balta paklode nuo galvos iki kojų apsisupdavo ir mirtį vaizduojantis lietuvių persirengėlių vaikštynių dalyvis (Vyšniauskaitė 1994: 23; Vaicekauskas 2005: 127, 128). Lenkijoje bažnytiniuose teatralizuotuose Kalėdų laikotarpio vaidinimuose mirtį vaizduojantis personažas apsirengdavo iš baltos paklodės pasiūtu apsiaustu, ant jo dar kartais būdavo nupaišomi griaučiai (Bartoszcze 1990: 200; Doda 1995: 150), o veidą užsidengdavo kaukolę primenančia balta ovalo formos kauke, ant kurios juodais dažais būdavo išpiešiamos akiduobės, nosies skylės ir ypač išryškinami dantys (Gaj-Piotrowski 1993: 138). Mirtis kaip būtybė su baltu rūbu vaizduota ir šių vaidinimų dialoguose (Mickiewicz 1995: 120).

Lietuvių sakmėse prieš kieno nors mirtį gali rodytis ir neaiški balsva esybė: anot vieno liudininko, *čion ilgs balts pavidals per tvorą ant kiemo persidriekė, o vaikelis tą vakarą pasimirė* BsV IV 19. Be to, su balta spalva siejamos giltinei savo veikla artimos personifikuotos ligos ar vaikščiojantys numirėliai bei vėlės. Pasak Editos Korzonaitės, mitologinėse sakmėse, vaizduojant žmogaus susidūrimą su mirusiuoju, neretai minimos tokios pastarojo aprangos detalės, kaip balta drobulė, marška ar pala, balta skara, balti ilgi baltiniai ir pan. (Korzonaitė 2002: 10). Draugus norintys pagąsdinti jaunuoliai, imituodami vėlę ar numirėlį, taip pat apsigaubdavo baltos medžiagos atraiza: paklode, marška ar drobule (ten pat: 9). Šiaurės Rusijoje advento bei kalėdiniuose žaidimuose žinomas paprotys persirenginėti mirtimi ar numirėliu (*умрун, покойник* CM 352). Tokiose laidotuvių parodijose žmogus, vaizduojantis atitinkamą būtybę, apsirengdavo baltai, o veidą išsitrindavo avižiniais miltais (Поньрко 1984: 166). Pasak Arūno Vaicekausko, Lietuvoje persirengimas numirėliu per kalendorines šventes neaptinkamas (Vaicekauskas 2005: 128).

Iš kitų spalvų mirties vaizdinui svarbi yra juoda spalva. Tačiau tokios sąsajos greičiausiai yra vėlyvas reiškinys, nes Europoje juoda spalva mirties simbolikoje įsigalėjo tik nuo baroko laikų (Kiliánova 1996: 386). Lietuvoje šie spalvos pokyčiai yra pastebimesni kalbant apie gedinčiųjų aprangą. Ši nauja gedulo drabužių spalva sparčiausiai plito tarp didikų bei miestiečių, tačiau pamažu ją perėmė ir kaimo gyventojai. Laidotuvėms pasirenkamų audinių spalvas tyrusi Vida Savoniakaitė konstatavo, kad XX a. juoda spalva su gedulu jau asocijavosi daugumai apklaustų respondentų (Savoniakaitė 1998: 182, 183). Taigi kaime juodi gedinčiųjų drabužiai įsigalėjo vėlai, tai XX a. reiškinys. Tuo tarpu pasakojamojoje tautosakoje personifikuota mirtis su juoda spalva siejama rečiau, o frazeologizmai tokių reikšmių beveik visai nefiksuoja. Mitologinėse sakmėse žmonės regi *juodą žmogystą su dalge ant pečių* LTR 1191(417); jaunuoliai prie kapinių sutinka moteriškę, kuri *juodais rūbais buvo apsirengusi*, <...> *juodais mirties batais apsiavusi* LMD I 271(1). Pastaruoju atveju šios būtybės siejimas su giltine yra pagrįstas pateikėjo teiginiu, kad tai buvusi mirtis. Šitokie teiginiai dažniausiai atspindi vyraujančius to meto, kai buvo užrašytas tekstas, įsitikinimus. Tačiau jie gali išreikšti ir individualų pateikėjo požiūrį,



kuriį jis išsakė paprašytas tautosakos rinkėjo. Be to, tokie apibendrinimai dažniausiai nėra susiję su mitologinės sakinės siužeto struktūra (Кербелите 2001: 26). Tai gi juose užfiksuotą informaciją dera vertinti atsargiai.

Juodos spalvos ir mirties sferos sąsajos ryškiau atsiskleidžia tuose naratyvuose, kuriuose vaizduojamos kitos prie merdinčiojo pasirodančios būtybės. Tai gali būti juodo žmogaus išvaizdą įgavusi vėlė (BsV V 10) ar neįvardyta esybė – tiesiog juodas pavidalas (BsV III 8). Be to, sakmėse juodai apsirengusios kartais rodomi personifikuotos ligos (BsV III 15, 17), juodos kūno spalvos ar juodai apsirengę neretai vaikšto vaiduokliai (KLPTK III 126, 127, ES tipas 1.3.0.1.).

Taigi pasakojamosios tautosakos tekstų, kuriuose giltinė ir kitos mitinės būtybės būtų siejamos su juoda spalva, yra mažiau. Todėl galima konstatuoti, kad žodinėje tradicijoje labiau išsialėjusios yra vėlės ir baltos spalvos sąsajos bei vyrauja giltinės kaip baltai apsirengusios moters vaizdinys.

Kalbant apie suasmenintos mirties amžių, matyti, jog mitologinėse sakmėse giltinė dažniausiai vaizduojama kaip pagyvenusi moteriškė. Tačiau ryškėja ir kita įdomi tendencija – giltinė rodomi tokio amžiaus būtybe, kokio amžiaus yra pats mirštantis. Tai ypač pastebima tose sakmėse, kuriose kalbama apie vaikų mirtį. Susidūrimo su mitine esybe liudininkai pasakoja matę į kaimą ateinantį mažą vaiką, o netrukus sužino, kad numirė sirgęs kaimyno vaikelis (BsV IV 13, V 9; BIDŽ 5; LTt 4 438). Tačiau kaip vaikai gali rodytis ir suasmenintos ligos (ŠLSP 161) ar pas merdinčią motiną ateinančios jos mirusių vaikų vėlės (LRš 121).

Lietuvių tautosakoje mirtis retai pasirodo vyro pavidalu. Pavyzdžiui, pakeliui į kaimą sutinkamas *kaži koks pakeleivis* LRš 119, pateikėjo laikomas mirtimi. Be to, galima pastebėti panašų dėsningumą kaip ir vaikų mirties atveju, jog vyro pavidalo mirtis keliauja pas merdintį vyriškį (LRš 119; BsV III 8), kaip vyras neretai rodomi maras (ŠLSP 163).

Mitologinėse sakmėse mirtis gali būti siejama ir su gyvūnais. Nors tokie tikėjimai lietuviams žinomi, tačiau konkretūs tekstai yra gana reti. Štai vienas jų: *Smercis – žvėralis <...>, nemoku pasakyc, kas ty per žvėris. Kiaunė – ne kiaunė, lapė – ne lapė... Nu in šunį padabna, ale ne šuva* (Marcinkevičienė 1997: 19). Dažniau teigiama, kad keistomis aplinkybėmis sutiktas gyvūnas ar pastebėtas paukštis (šuo, katė, žąsys, balandis) tik pranašauja mirtį (KLPTK III 81, ES tipas 1.3.0.1.). Taip pat tikima, jog gyvūnai ir paukščiai (šuo, katė, kiškis, višta bei gaidys, varna, gegutė) gali nujauti artėjančią mirtį, nors tikima, kad jie kartais mato ir pačią giltinę (KLPTK III 81, 82, ES tipai 1.3.20.2., 1.3.0.4.).

Dar viena forma, kurią gali įgyti giltinė, – nematomas pavidalas. Lenkai tikėjo, kad toks ir yra pagrindinis giltinės pavidalas: esą mirtis nuolatos vaikšto tarp žmonių, bet sveikieji jos tiesiog nemato (Gaj-Piotrowski 1993: 139, 140). Lietuviams giltinės buvimą išduoda keisti garsai ar neįprasti reiškiniai. Prieš žmogaus mirtį artimieji girdi duris trinksint, mato *duris atsidarant bei užsidarant*, tačiau neišvysta nieko, kas pro jas į vidų įeitų (BsV IV 13, 17). Tikima, kad tai giltinė vaikščioja po trobą ir trenkia durimis (LRš 122; BsJK 140, nr. 3). Gal todėl ir apie triukšmingą žmogų sakoma, kad jis *baldos kaip giltinė* LKŽ III 303.

Tokia galimų giltinės pavidalų įvairovė neturėtų stebinti, žinant, kad polimorfiškumas yra būdingas mitinių būtybių bruožas, o riba tarp aiškiai apibrėžtos personifikuotų būtybių formos bei kitų galimų jų pavidalų ar simbolinių įvaizdžių nėra griežta (ME 2 181). Galima konstatuoti, kad, nepaisant visos galimų sugyventos ar personifikuotos giltinės pavidalų įvairovės, mirtis buvo konkretizuojama gana realistiškai (Grigas 1988: 141).

Pažymėtina, jog visą aptartą mirties pavidalų įvairovę, kuri atsiskleidžia lietuvių frazeologiniuose posakiuose bei tautosakos tekstuose, vienija giltinės priskyrimas svetimųjų kategorijai. Pasak rusų mokslininko Andrejaus Toporkovo, simbolinė aplinkos interpretacija tradicinėje kultūroje iš esmės yra paremta „savo“ ir „svetimo“ pasaulių opozicija. Išorinis pasaulis yra laikomas pavojingu ir kenksmingu žmogui. Tame pasaulyje lokalizuojamos mitinės esybės yra apdovanojamos demoniškais, žmogaus aplinkai nebūdingais požymiais bei ypatumais (Топорков 1989: 95). Todėl ir vaizduojant giltinę, jai yra priskiriami negatyviai vertinami bruožai (Krzyżanowska 1999: 78). Taip yra pabrėžiamas giltinės išvaizdos neįprastumas ir atgrasumas. Pavyzdžiui, frazeologizmuose labiausiai yra išryškinamos tos giltinės ypatybės, kurios žmonių laikomos tam tikru nukrypimu nuo normos: tai per didelis jos liesumas (*Kūda kaip giltina* LTR 822/74/), nenormali kūno spalva (*Balts kaip smertis* LMD I 891/6/) ar kūno šaltumas (*Sušalęs kaip giltinė* LMD I 932/8/), neįprasta šypsena ar pernelyg atsikišę dantys (*Išsišiepė kaip devynios giltinės* LKŽ XIV 753; *Dantys kaip giltinės atsikišę* LTR 618/28/383/).

Giltinės dantys buvo skiriamasis ją vaizduojančio persirengėlio bruožas tradiciniuose liaudiškuose karnavaluose (Vyšniauskaitė 1994: 23). Išsiviepusi šypsena, išryškinti dantys būdingi ir kitų demonomorfinių ar antropomorfinių lietuvių liaudies kaukių formai. Po tokiomis kaukėmis veidus slėpę persirengėliai, mokslininkų nuomone, vaizduoja „svetimuosius“, „*Ano* pasaulio atstovus“ (Vaičekas 2005: 138, 139). Imituodami numirėlių laidotuvių parodijose, rytų slavai taip pat išryškindavo didžiulius jo dantis, labai ilgą liežuvį (Поньрко 1984: 166). Slavų mitologijos duomenimis, dantų anomalijos apskritai yra būdingas įvairių mitinių būtybių bruožas (СД II 362). Tiek slavų, tiek lietuvių tikėjimuose su dantimis gimęs vaikas laikomas nenormaliu ir jam priskiriami kenkėjiški ar net ypač destruktivūs žmonių atžvilgiu veiksmai. Tokį vaiką vadindavo *čiornaknyžininku* ir tikėdavo, kad po mirties jis grįžta į namus, ten vaidenasi (BIVV 778–780) arba *miręs ėda visas savo drapanas, o pakol jis suėda, tai žmonės miršta ten tame kaime, kur jis numirė* (BsJK 383, nr. 14). Žodžiu, šie tikėjimai rodo, jog vaikas, kuris gimsta su kūdikiui nebūdingais ir paprastai tik paaugus atsirandančiais išvaizdos pokyčiais, laikomas artimesniu ne žmonėms, bet anapusiniam pasauliui.

Šiame kontekste bene suprantamesnis tampa ir retas lietuvių prietaras, esą kai senam žmogui išauga dideli dantys, tai yra ženklas, kad greitai jis miršias (BIML 146). Iš to, kurioje burnos vietoje išdygsta vaiko dantys, spręsdavo apie jo gyvastį: jei dantys pirma išdygs apačioje – vaikas augs, o jei viršuje – mirs (BIVV 758). Sapnų aiškinimuose, priešingai, mirtį reiškia iškritęs dantis (BsJK 45, nr. 19; BIML 145).



Jei sapnuoji, kad *ištraukia priekinį dantį – mirs artimas žmogus; ištraukia krūminį dantį – mirs senas žmogus* (VUB RS f. 169, b. 90, l. 9). Sapnus apie iškritusį dantį panašiai aiškina ir slavų tautos (CД II 361). Pavyzdžiui, lenkams toks sapnas reiškia apskritai ką nors negera, ligą, bet dažniausiai – mirtį giminėje (Niebrzegowska 1996: 224, 225).

Matėme, jog tokios savybės, kaip dideli dantys, yra mitologiškai pagrįstas mitinių būtybių bruožas, todėl dėsninga, kad šios ypatybės neretai pabrėžiamos ir apibūdinant giltinę.

### Personifikuotos mirties veikla

Giltinės dantų akcentavimas gali būti kildinamas ir iš krikščioniškosios ikonografijos. Personifikuota mirtis joje vaizduojama kaip skeletas, o kaukolė iš tiesų atrodo išsišiepusi. Su šiuo įvaizdžiu sietinas ir vienas iš lietuvių folkloro vaizdinių apie giltinę, dalgiu pjaunančią ar nukertančią žmogų. Mirtis tokiu pavidalu bažnytinėje dailėje pradėta vaizduoti dar viduriniais amžiais, o liaudiškoje Europos tradicijoje šis motyvas išplito baroko epochoje. Todėl, pasak A. J. Greimo, giltinės vaizdavimas kaip „barškančiais kaulais, dalge ginkluotos šmėklos, pjaunančios ir draskančios žmones“, yra tik vėlesnės krikščionybės įtakos pasekmė lietuvių tautosakai (Greimas 1990: 195). Antra vertus, tipologinės paralelės rodo, kad mirties personifikavimas, vaizduojant giltinę kaip griaučius su pjautuvu, peiliu arba dalgiu, buvo žinomas jau senovės Babilonijoje, antikinėje Graikijoje (Slaviūnas 1965: 99–127). Taigi tikriausiai vidurinių amžių Europoje šis vaizdinys tiesiog naujai išpopuliarėjo.

Spėjama, kad nuo XVII a., Europos dailėje atgijus mirties šokio tematikai, ir Lietuvos bažnyčiose galėjo atsirasti šį motyvą iliustruojančių tapybos darbų. Yra žinomas vienas, deja, iki mūsų dienų neišlikęs, paveikslas „Jonušas Radvila šoka su giltine“ (Matušakaitė 1984: 61). Kaip griaučiai mirtis vaizduota ir bažnyčių interjero puošyboje. Pavyzdžiui, Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje stovi skulptūra, vaizduojanti drobule apsigaubusią skeleto pavidalo mirtį su dalgiu rankoje.

Toks mirties įvaizdis figūravo ir pirmuosiuose pasaulietinio turinio tekstuose bei senuosiuose pamoksluose lietuvių kalba. Antai XVII a. gyvenusio Benedikto Petravičiaus eilėraštyje sakoma, jog *kayp dalgis kierta zolu, vira issmintinga Pakirta smertis* BRMŠ III 489. Vaizdžiai giltinę apibūdino Kristijonas Donelaitis „Metuose“: *ir klapams, ir mergoms ji gatavą dalgį aštrina vis ir, jauno jų n'atbodama veido, kirsteria taip aklai, kad kasos irgi kepurės su grožybėmis visoms į nieką pavirsta*, pridurdamas, kad *žmogiškas trumpintelis amžis žydinčioms ir krantančioms prilįgsta žolelėms* (Donelaitis 1977: 133, eil. 88–95). XVIII a. pabaigoje panašią metaforą vartojo žemaičių kunigas Kiprijonas Lukauskas, savo parapijiečiams aiškindamas, jog *kaypo dalgis žoly, teyp smertis žmogaus giwenima pakierta* (Lukauskas 1996: 342). Šienaujančios mirties įvaizdis senuosiuose raštuose asocijuojasi su Biblijos tektais. Izaijo pranašystėje panašiai aiškinama, kad kiekvienas kūnas – žolė *Ir visa jo garbė kaip lauko gėlė. Žolė sudžiūsta ir žiedas*

*nukrenta* <...> (Iz 40, 6–8), o Jobo knygoje apie žmogų sakoma, kad *jis išdygsta kaip gėlė ir būna sutrinamas* (Job 14, 2). Šie žodžiai taip pat sugretina žmogaus ir žolyno būties trumpalaikiškumą.

Artimi vaizdiniai figūruoja ir vėlyvesnėse lietuvių liaudies dainose. Pavyzdžiui, jauno, per anksti mirštančio žmogaus gyvenimas su gėle gretinamas didaktinėse XX a. pirmosios pusės dainose apie mirtį: *Oi smerti smerti, Ką tu dabar darai, Kam mane jauną iš svieto varai? Ką tik pradėjau į svieta žiūrėti, Ką tik pradėjau Kaip kvietkas žydėti* LTR 2838<sup>a</sup>(62). Paralelė tarp prarastos gyvybės ir dalgiu pakirsto augalo brėžiama kai kuriose XX a. pradžios lietuvių liaudies karinėse-istorinėse dainose: *Virsta jauni bernužėliai Nuo priešų kardelių Taip, kaip po dalgiu rugėliai, Kertami brolelių* NorkD 42; *Ten kerta bernelius Kaip dalgis žolelę, Žirgų kijos spardo, Kardais širdį varsto* LTR 1260(39). Neatmestina, jog šie liaudies dainų įvaizdžiai gali atspindėti ne tik ir ne tiek religinių raštų realijas, bet yra inspiruoti natūraliai kylančių palyginimų su sezoniniais kaimo darbais.

Taigi liaudžiai buvo žinoma krikščioniškoji mirties vaizdavimo tradicija. Tačiau lietuvių tautosakoje giltinės kaip skeleto vaizdinys plačiau neišsigalėjo. Tai būdinga ir kitų kraštų liaudies kūrybai. Antai mirties temą slovakų tautosakoje tirianti Gabriela Kiliánova pažymi, jog ir tenai griaučių pavidalo giltinė figūruoja labai retai (Kiliánova 1996: 385).

Mirtis kaip labai liesa ar net kaip griaučiai kartais vaizduojama kai kuriuose lietuvių stebuklinių pasakų „Kalvis ir mirtis“ (AT 330 A), „Mirtis (velniai) terboje“ (AT 330 B, C) ar pasakų-legendų, pavyzdžiui, „Apgauta mirtis“ (AT 330), variantuose. Tačiau šiuose naratyvuose teigiama, kad tai nėra tikrasis, prigimtinis įsmeintos mirties pavidalas – *seniau, saka, giltinė nebuvus teip kūda kaip dabartėliais* BsV III 14, anksčiau ji esą buvusi graži. Pakitusi giltinės išvaizda – ilgalaikių jai nepalankių sąlygų rezultatas. Pavyzdžiui, į obelį įlipusią ir išlipt negalinčią giltinę *apstojo varnos ir pradėjo kniopinėti* <...>. *Giltinė sudžiuvo kaip kempinė, ir varnos per žiemą išlesė, jog beliko sausi kaulai* ŠLSP 111. Arba apgavystė į karstą uždarytai giltinei per tris šimtus metų *nupuvusios visos mėsos, [liko] tik tai vieni kaulai* SIŠLP 104. Ar riešuto kevalė apgaule uždaryta giltinė *susmilkus sudžiūvus, [pavirto tokia], kaip dabar matom ją pamaliavotą* (BsJK 149, nr. 1). Pastarajame liaudies kūrinyje pateikėjas parodo, jog jam, matyt, pažįstamas religinėje dailėje išsigalėjęs giltinės kaip griaučių įvaizdis.

Lietuvių pasakose mirties pavidalas apskritai yra gana neapibrėžtas, kartais kintantis (stora, plona, galinti sumažėti, įlįsti į riešuto kevalą, kaulą, tabokinę, butelį, maišelį ir pan.). Šio mirties vaizdinio bei kitų jos įvaizdžių plėtotei lietuvių ir gretimų tautų pasakose (AT 330, 330 A, B, C, 331, 332) atskleisti reikia atskiros išsamaus tyrimo.

Žodinėje lietuvių tradicijoje ryškiau išsivertino tik mirties, vaikščiojančios su dalgiu, įvaizdis. Vienne stebuklinės pasakos „Mirtis kūma“ (AT 332) variante vaizduojama, kaip giltinė į krikštamotes ją pakvietusį žmogų nusivedė į girią ir, ištraukdama iš *kūlyno dalgę*, prisistatė, kas esanti: *Aš esu giltinė, o šit įrankis mano* LRŠ 118. Panašiais įvaizdžiais yra paremti ir priežodžiai, į pokalbį įterpiami

šnekant apie silpną ar ligotą žmogų: *Jam giltinė jau dalgę gelanda* LKŽ III 303; *Jau smertis kiša dalgį jam už kaklo* LKŽ XVII 575. Taip pat šis vaizdinys atsispindi ir liaudies tikėjimuose: *Jei kinivarpai plaka – Giltinė plaka dalgę ir kas nors mirs iš tų namų* BIML 139; *Kas vakare peilį galanda, tai Giltinei dalgį plaka* BIML 50. Galima rasti ir analogiškais tikėjimais paremtų pasakojamosios tautosakos tekstų. Mitologinėje sakmėje pasakojama, kaip žmogus, išgirdęs *žiemoje, po Kalėdų, giltinę dalgę pustant šaly vieškelio*, labai persigando ir netrukus mirė (LRš 123 = BsJK 140, nr. 4). Taigi žmogaus mirtis šioje sakmėje motyvuojama kaip rezultatas didelio išgąsčio, kurį patyrė asmuo, matyt, supratęs, ką pranašauja neįprastu metu išgirstas pustomo dalgio garsas.

Mitologinėse sakmėse mirtis dažniausiai vaizduojama ne griaučių pavidalu, o kaip keista moteris su dalgiu ant peties: *giltinė labai liesa, vaikšto apsisupusi šiaudine skraiste, su dalgiu ant peties* BIML 1. Mirtis taip pat gali rodytis neaiškia, neapibrėžta forma, *kaip kažkoks stulpas žmogaus pavidalu su dalgiu rankoje* (VUB RS f. 81, b. 307–, l. 46). Matome, jog tikrąją regimos esybės prigimtį padeda nuspėti dalgio – pagrindinio giltinės atributo – paminėjimas.

Galima prisiminti ir mitinę lietuvių sakmių būtybę žiburinį, besirodantį kaip žmogaus griaučiai, kurių viduje dega žvakė (BIDŽ 60). Jis laikomas neteisingo matininko ar nepakrikštyto mirusio vaiko vėle (KLPTK III 119, ES tipas 1.3.0.1.), taigi nėra tapatus mirčiai.

Siekiant apibendrinti pirmiau išsakytas mintis, pravartu pasiremti lenkų mokslininkės Annos Kowalskos-Lewickos pastebėjimais. Pasak tyrinėtojos, daugelis pateikėjų, tiesiai paklausti, kaip įsivaizduoja mirtį, atsakydavo, jog tai skeletas su dalgiu. Tačiau tie patys pateikėjai, paprašyti pasekti sakmių ar prisiminti tikėjimų, kuriuose figūruoja mirtis, ją vaizduodavo kaip baltai apsirengusią moterišką būtybę (Kowalska-Lewicka 1986: 21–30). Panašu, kad šią išvadą galima taikyti ir lietuvių folkloro medžiagai. Tik šiuo atveju derėtų pridurti, jog pagal minėtus požymius mirtis skirtingai vaizduojama mitologinėse sakmėse ir pasakose.

Lietuvių frazeologizmų analizė atskleidžia, kad mirtis, liaudies manymu, žmogų numarina ne tik nukirsdama dalgiu. Iš kitų galimų numaravimo būdų paminėtini tokie vaizdiniai: giltinė žmogų *pasmaugia* LKŽ III 303, *uždusina* LMD III 173(33), *nugnybia, griebia su nagais* FŽ 217. Tačiau frazeologizmuose berods neatsispindi dar vienas būdas – giltinė žmogų numarina ir įgeldama, nors lietuvių mitologijos tyrinėtojai (pvz., J. Balys, G. Beresnevičius) kaip tik šį įvaizdį laiko pačiu archajiškiausiu. Tuo tarpu pastaraisiais laikais užfiksuotose mitologinėse sakmėse giltinė žmones žudo geldama ne geluonimi, o lyžtelėdama ilgu, nuodų pilnu liežuvio (BIDŽ 20; ŠLSP 98). Liežuvį nukirpęs herojus tuokart išvengia jam grėsusios mirties.

Dera atkreipti dėmesį, kad mokslinėje literatūroje įsigalėjusios etimologinės žodžio „giltinė“ sąsajos su žodžiais *gelti / gilti*. Šitaip giltinės reikšmė aiškinta jau XVIII amžiuje. Pavyzdžiui, Gotfridas Ostermejeris giltinę vadino žudymo ir maro deive, o jos vardą siejo su žodžiu *gilti* – „smeigti gylį kaip bitę ar geluonį kaip gyvatę“ (BRMŠ IV 71). Tokie aiškinimai buvo populiarūs ir XIX a. etimologiniuose

tyrinėjimuose, pavyzdžiui, „gilti – gelti kaip gyvatei“ (Karlus Wanderis, žr. Grigas 1987: 234), „galas, gelti, gesti“ (Ernstas Fraenkelis, žr. LM 1 151). Šias hipotezes atsargiau vertino tik A. Schleicheris (LM 1 227). Vis dėlto tokia etimologinė pozicija išlieka vyraujanti ir dabartiniuose tyrinėjimuose. Giltinės sąsajos su gyvate ir gėlimu patvirtintų ir tai, jog viena iš žodynuose pateikiamų žodžio „geluonis“ reikšmių – „smaili gyvatės liežuvio viršūnė“ (LKŽ III 228). Liaudyje paprastai, nors ir neteisingai, buvo manoma, kad gyvatė kaip tik ir gelianti (išleidžianti nuodų) savo liežuvio-geluonimi.

Antra vertus, giltinės kaip būtybės su geluonimi įvaizdis galėjo būti paveiktas krikščionybės. Giltinės geluonis gana stabiliai minimas senojoje religinėje raštijoje lietuvių kalba. Pavyzdžiui, XVI a. Martyno Mažvydo parengtuose giesmynuose sakoma: *tu kapp ifchgaleijey smertis geloni, atawerey tikentimus karalifte dangaus <...> Ponas Jefus Sunus Diewa <...> Taip Smerti nušawina: Su wiffoke ijos fila: Scheschūlis wiens ijos atlika: Nes geloni paterioja: Halleluia* BRMŠ II 188. Šis vaizdinys XVI a. kartoja Mikalojaus Daukšos „Postilėje“: *Kame yrá o giltine gelūnis tawa?* BRMŠ II 657, XVII a. rankraštiniame Samuelio Bogusławo Chylińsko Biblijos vertime: *Smerti, kame ira gielo tawo?* BRMŠ III 54.

Galima apibendrinti, kad aptartos giltinės ypatybės ir etimologinė medžiaga atskleidžia, jog mirimo momentas lietuvių tradicinėje pasaulėžiūroje buvo suvokiamas gana tiesiogiai – kaip nužudymo aktas, kurį vienokiu ar kitokiu būdu įvykdo giltinė.

### Kiek yra giltinių?

Idomus yra su mirtimi susijusių būtybių skaičiaus klausimas. Pasakose bei daugumoje sakmių, kuriose tiesiogiai pasakoma, kad veikianti mitinė esybė yra mirtis, ji rodosi viena. Tai stebuklinės pasakos „Kalvis ir mirtis“ (AT 330 A), „Mirtis (velniai) terboje“ (AT 330 B, C), pasaka-legenda „Apgauta mirtis“ (AT 330), mitologinės saktmės (KLPTK III 81, ES tipas 1.3.0.1.). Turbūt tai ir yra būdingiausia lietuviškajai tradicijai. Tuo tarpu tose saktmėse, kuriose veikiančių būtybių sąsajos su mirties sfera yra numanomos, bet pačių esybių vardai ne visuomet minimi, jos gali rodytis ir po kelias. Pavyzdžiui, prieš žmogaus mirtį yra regimos dvi kvieslienės (BsV III 7), *du žmogu baltuose rūbuose* (BsV V 8), trys baltos merginos (BsV III 10; BIDŽ 2), keturi vaikeliai baltais rūbais (BsV IV 18). Berods šiais tektais remdamasis, apie kelias giltines kalba Jonas Balys („Kartais jų esančios kelios, trys baltos mergos“, Balys 1956: 235). M. Gimbutienė, nesigilindama į besirodančių būtybių prigimtį, saktmes, kuriose kalbama apie trijų maro mergų vaizdinį, taip pat laiko argumentu, patvirtinančiu, kad lietuviams galėjo būti žinomas trijų Giltinių įvaizdis (Gimbutienė 2002: 42).

Ne viena, o kelios giltinės gali būti minimos lietuvių frazeologijoje. Kuo nors neįtikęs žmogus yra sukeikiamas: *Eik sau po giltinių* LKŽ III 303; LMD I 701(587); *Giltinių atpūtnagi* FŽ 216; *Giltinių popūti* [kas labai jautrus, opus] FŽ 217. Palyginimuose asmuo yra gretinamas su devyniomis giltinėmis: *Ein susisokusi kap devynios gėltinis* LTR 850(8); *Išsišiepė kaip devynios giltinės* LKŽ XIV 753.

Apie patarlių *Eik sau po giltinių* bei *Giltinių kapa* kilmę svarstė S. Daukantas. Jis supratimą, kad yra kelios giltinės, grindė įvairių mirties būdų egzistavimu: „kaip smertis yra ne vienoks, taip ir Giltinė ne vienokia buvo, ką šiandien dar patarlė rodo“ (Daukantas 1976: 505). Ši jo hipotezė nėra visai be pagrindo.

Paremiologo Kazio Grigo pastebėjimu, lietuvių tautosakoje apskritai būta gana daug linkėjimų ar keikimo frazių, kuriose minima daugiau negu vienas dievas (Grigas 1988: 135). Nijolė Laurinkienė, analizuodama panašaus turinio posakius, kuriuose minimi keli Perkūnai, teigia, kad devyni Perkūnai taip pat dažniausiai figūruoja keiksmuose bei priežodžiuose. Tačiau analogiški skaitvardžiai, pasak autorės, gali būti vartojami ir kitame kontekste, pavyzdžiui: *Imk tave devyni velniai!*; *Kad tave devyni vilkai!*; *Kad tave devyni parautų!* ir pan. Tyrinėtojos manymu, tokios frazeologizmų turinio modifikacijos rodo, kad Perkūno sąsajos su skaičiumi „devyni“ nebūtinai yra organiškos ir būtinės (Laurinkienė 1996: 171, 172). Panašiai mąstė ir A. J. Greimas, teigdamas, kad tokie vaizdiniai, kaip devynios galybės, devyniaragiai elniai, devyngalviai slibiniai, priklauso tai pačiai didelio kiekio ir visų galimybių išsėmimo prasminei klasei (Greimas 1990: 365). Taigi mokslininkai, sutardami, jog tradicinėje kultūroje skaičiui „devyni“ gali būti suteikiama gausybės prasmė, vis dėlto abejoja galimybe tokio pobūdžio posakius suprasti pažodžiui.

Tikėtina, kad ir mūsų išvardytuose posakiuose ne viena, o kelios ir ypač devynios giltinės minimos greičiausiai tam, kad padidėtų palyginimo įtaigumas, sustiprėtų keiksmo „poveikis“. Tačiau taip pat dėmesio vertas ir tas faktas, jog tautosakoje galima rasti duomenų, patvirtinančių, kad daugiskaita patarlėse figūruojančios būtybės (velnias, Perkūnas) iš tiesų gali rodytis po kelias. Todėl, žinoma, negalima visiškai atmesti ir to, jog keletą giltinių minintys frazeologizmai atspindi kadaise buvusias baltiškąsias mitines realijas.

Lietuvių tautosakoje ne po vieną, o po kelias (dažniausiai po tris) rodosi ir kitos su žmogaus gyvybės reikalais susijusios mitinės būtybės. Pavyzdžiui, paprastai trise vaiko likimą pranašauja laimės (BsLPĮ 4 118), neretai trijų baltų moterų grupe pasirodo maro mergos (BIDŽ 2; BsV III 15). Keliose pas merdintį žmogų ateina ir mirusių artimųjų vėlės, o jų išvaizda esą priklauso nuo merdinčiojo amžiaus: *jei didelis ligonis, tai ir didelės dvasės, o jei mažas ligonėlis, tai ir mažos jį dvasės lanko* BsV V 17. Tikriausiai ir jau aptartose sakmėse, kuriose minimos trys baltos moteriškos esybės, mažėjant tikėjimų apie atitinkamas mitines būtybes aiškumui, vaizduojamos ne kelios giltinės, o kurios nors kitos, didesne grupe besirodančios būtybės. Greičiausiai tai yra mirusių artimųjų vėlės. Šiai minčiai pagrįsti pasitelkėme keletą mitologinių sakmių. Štai dviejuose Jono Basanavičiaus rinkinio „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“ tekstuose pasakojama, kad trys baltai apsirengusios paslaptingos moteriškos aplanko žmogų, norėdamos išpėti jį apie artėjančią mirtį, ir nurodo tikslią datą: *ant Mykolo* BsV III 9; *trečiadien rytmetį* BsV III 10. Tuo tarpu kitose sakmėse teigiama, jog *ant smerties patalo* gulintį asmenį *tris dienas pirm [mirties] jo nabaštininkai gentys lanko* BsV V 1, VII 4.

Panašiai kaip slavų tautų, lietuvių tautosakoje giltinė siejama su maru. Toks siejimas gana dėsningai atsispindi jau minėtoje XVIII a. raštijoje (J. Brodovskio,



P. Ruigio, K. Milkaus žodynuose), tenai giltinė ir įvardijama kaip maro deivė. Maru tradicinėje kultūroje buvo vadinama ne tik pati epideminė liga, bet ir kiekvienas ne-normaliai padidėjęs mirtingumas (Kevėnaitė 1999: 62). Su šiuo žodžiu bendrą šaknį, o ir artimą prasmę išlaikę lietuvių kalbos žodžiai „marus“, reiškė *mirtingas, mirsiantis, nešantis mirtį* ir pan. (LKŽ VII 886), ir „marinti“ – *atimti gyvybę, daryti negyvą, mirusį* LKŽ VII 860. Priežodžiuose mirtis kartais vadinama *mariute*: *Ateis tuoj tau mariutė* FŽ 410.

Tačiau su maru gali būti siejama ir vyriška mitinė būtybė – senis maras ar žydas, vaikščiojantis su maišeliu ant peties. Epidemijai nurimus, Dievas *attolinąs žydelį an ledų marės, ir ten tarp ledų [jis] vaikščiojąs* ŠLSP 163. Šią sakmę galima sieti su Europoje paplitusiais tikėjimais apie amžinąjį žydą. Pavyzdžiui, Galicijoje gyvavo šiek tiek panašus tikėjimas, kad amžinasis žydas yra priverstas būti už marių ir negali pasiekti tėvynės, nes, kai jis prieina prie vandens, vanduo ima virti (SD II 173). Žydų siejimas su maru taip pat turi plačias europines paraleles: daug kur tikėta, kad žydai platina šią epideminę ligą (SD II 176). Lietuvių tautosakoje yra ir daugiau pavyzdžių, atskleidžiančių liaudiškąją nuomonę apie žydo sąsajas su mirtimi ar ligomis. Pavyzdžiui, manyta, kad jei per kaimą anksti rytą, dar saulei netekėjus, pervažiuoja žydas baltu arkliu, tai tame kaime kas nors mirs (BIML 262). Tikėta, kad sapnuoti žydą reiškia susirgti drugiu (KLPTK III 78, ES tipas 1.3.0.7.), kaip žydas žila barzda gali rodytis slėgutis (ŠLSP 162). G. Beresnevičiaus nuomone, šiuose tikėjimuose žydo traktuotė yra paremta jam priskiriamu „svetimojų“ vaidmeniu, o žydas-maras, vaikščiojantis su maišeliu ant pečių, yra užėmęs kažkurios kitos mitinės būtybės vietą (ME 2 286).

Manytume, kad ta numanoma mitinė esybė galėtų būti ir giltinė. Fricas Tumasas XX a. pirmojoje pusėje užfiksavo įdomų Mažosios Lietuvos žvejų tikėjimą, esą, siaučiant 1709 m. didžiajam marui, *Giltinė atėjo iš marių ir smaugė žmones* (Tumasas 1938: 75). Panašūs tikėjimai atsispindi ir vienoje lietuvininkų sakmėje. Joje teigiama, jog tos maro epidemijos metu kaip tik giltinė, nešiodama marą, *vaikščiojanti per butus ir žmones smaugianti* BsV III 13. Savita giltinės ar maro-žydo lokalizacija vandenyje gali būti paremta žodžių „marios“ ir „maras“ panašumu, kuris pateikėjų sąmonėje įgijo ir giluminio prasmingumo. Pasak rusų mokslininkės Liudmilos Vinogradovos, jeigu liaudies tikėjimuose yra fiksuojama informacija, iš kur pasirodo mitinės būtybės ir kur vėliau jos išeina, tai dažniausiai yra minimas požeminis pasaulis, tolimesnis už jūrų, pragaras, dausus (*выпей*), bet ypač dažnai – vanduo, kaip ribinė erdvė tarp dviejų pasaulių (Виноградова 2000: 106). Be to, prisimintina, kad vandens telkiniai apskritai sieti su pomirtiniu pasauliu, manyta, jog tai viena iš vietų, kur atgailauja nusidėjėlių, vaidenasi skenduolių vėlės, gyvena kitos žmogui pavojingos mitinės esybės (Būgienė 1999: 43–48). Vertas dėmesio Angelės Vyšniauskaitės Šilutės rajone iš 1897 m. gimusio pateikėjo užrašytas (1956 m.) tikėjimas, kad savaitę prieš ar po Visų šventųjų dienos, o *kartais ir tą pačią dieną būdavo mariose ir jūroje didelės audros. Sakydavo senovėje, kad tai dūšios sukelia. „Visų šventųjų, visų dūšių audros dar nepraėjo“, – sakydavo ir bijodavo žmonės lauk išeit* (IIES b. 60(22), l. 73). Taigi dėsninga, jog vakarų Lietuvos gyventojams



mitinė erdvė siejasi su mariomis bei jūra. Tikėta, kad iš ten pas žmones ateina ir būtybės, skleidžiančios epidemijas bei nešančios mirtį.

Galbūt siekiant mitologiškai paaiškinti, kaip epidemijų metu, kai per trumpą laiką mirdavo daugybė žmonių, giltinė spėjanti visur apsilankyti, ir atsirado tikėjimai, esą tokiu laiku rodomi ne viena, o kelios būtybės, pavyzdžiui, trys maro mergos. Slovakijoje panašiai tikima, kad trys *Smrtkos* arba viena *Smrtka* su dviem palydovėmis vaikšto tik siaučiant epidemijoms (Kiliánova 1996: 388). Tokie mirties pagalbininkai žinomi ir lietuvių tautosakoje. Štai giltinės tarnaitė, „smaugėja, mirties vykdytoja budele“ senojoje Mažosios Lietuvos raštijoje buvo vadinama jau minėta mitinė būtybė Magyla (BRMŠ III 260). O mitologinėje sakmėje teigiama, kad maras žmonių marinti keliaujas drauge su giltine (KLPTK III 76, ES tipas 1.1.2.12.).

Apibendrinant su mirtimi susijusių mitinių būtybių skaičiaus problemą, galima konstatuoti, jog vis dėlto dažniausiai personifikuota mirtis vaizduojama kaip viena būtybė. Tačiau tautosakoje taip pat netrūksta pavyzdžių, patvirtinančių, kad mirties artume gali rodytis ir kelios mitinės būtybės. Be to, tokios esybės gali dubliuoti viena kitos funkcijas: personifikuotas maras, maro mergos – nešti mirtį, o giltinė – skleisti epidemijas. Tam tikros painiavos galėjo atsirasti ir dėl tikėjimų, jog kelios skirtingos mitinės būtybės gali rodytis vienu metu ar net viena kitai padėti. Spėtina, kad, silpstant mitologinei pasaulėžiūrai, pradėjo susipinti ne tik kelių mitinių personažų veiklos sferos, bet imtos maišyti ir pačios mitinės esybės. Dėl to neretai ir lieka iki galo neaišku, ar prie miršančiojo matomos dvasinės būtybės laikytinos mirties personifikacija, ar vis dėlto jos artimesnės kitiems chtoniškiems padarams.

## Išvados

Apžvelgus mirties pavidalų įvairovę, galima konstatuoti, kad toks kelių mirties vaizdinių – senojo mirties kaip moters baltu apdaru įvaizdžio ir mirties kaip griaučių su dalgiu traktuotės – egzistavimas pastebimas ir lietuvių tradicijoje. Vis dėlto tautosakoje ryškėja mirties vaizdinio sinkretiškumo tendencijos. Mitologinėse sakmėse vyrauja archajiškasis giltinės kaip keistos, baltai apsirengusios moters įsivaizdavimas. Pasakose giltinės pavidalas yra gana neapibrėžtas, o kartais artimesnis krikščioniškajam, ypač nuo baroko epochos išplitusiam personifikuotos mirties įvaizdžiui. Su krikščioniškąja tradicija sietinas naujesnis mirties, dalgiu nukertančios žmonės, vaizdinys sakmėse, tikėjimuose bei frazeologijoje gana lengvai prigijo turbūt todėl, jog numarinimo būdas atitiko ankstesnę mirimo kaip nužudymo sampratą, kuri ryškiau atsispindi paremijose. Be to, toks įvairiopas sugyventos mirties vaizdavimas rodo, kad tradicinėje kultūroje pagoniškoji ir krikščioniškoji mirties reiškinio sampratos gyvavo greta. Todėl, analizuojant regimuosius mirties pavidalus, derėtų ieškoti mitine logika pagrįstų dėsnių, kurie leido skirtingiems, o neretai ir prieštaraujančioms įvaizdžiams pritapti vieniems šalia kitų.

## ŠALTINIAI

AT – The Types of the Folktales: A Classification and Bibliography, Antti Aarne's Verzeichnis der Marchentypen (FFC No. 3), translated and enlarged by Stith Thompson, *Folklore Fellows Communications*, 1964, No. 184.

BIDŽ – Jonas Balys. Dvasios ir žmonės: Liaudies sakmės, kn.: Jonas Balys. *Raštai*, t. IV, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2003, p. 15–90.

BIML – Jonas Balys. Mirtis ir laidotuvės: Lietuvių liaudies tradicijos, kn.: Jonas Balys. *Raštai*, t. V, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2004, p. 121–214.

BIVV – Jonas Balys. Vaikystė ir vedybos: Lietuvių liaudies tradicijos, kn.: *Raštai*, t. V, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2004, p. 1–118.

BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. 2: *XVI amžius*, Vilnius, 2001, t. 3: *XVII amžius*, 2003, t. 4: *XVIII amžius*, 2005.

BsJK – *Juodoji knyga*, sudarė Kostas Aleksynas, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius, 2004.

BsLPI – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 4, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 4), Vilnius, 1998.

BsV – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7), Vilnius, 1998.

DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 4-asis leidimas, Vilnius, 2000.

FŽ – *Frazeologijos žodynas*, rengė Irena Ermanytė [ir kt.], Vilnius, 2001.

IIES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštynas.

Iz – Ješajo pranašystė, kn.: *Šventasis Raštas*, [t. 3]: *Senasis Testamentas*, iš lotynų k. vertė J. J. Skvireckas, (*Pasaulinės literatūros biblioteka*, kn. 11), 3-iasis leidimas, Vilnius, 1991, p. 5–112.

Job – Įjobo knyga, kn.: *Šventasis Raštas*, [t. 2]: *Senasis Testamentas*, iš lotynų k. vertė J. J. Skvireckas, (*Pasaulinės literatūros biblioteka*, kn. 11), 3-iasis leidimas, Vilnius, 1991, p. 285–346.

KLPTK – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius, 2002.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XIX, Vilnius, 1941–1999.

LM – *Lietuvių mitologija*, t. 1, Vilnius, 1995.

LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.

LRŠ – *Lietuvių rašytojų surinktos sakmės ir pasakos*, parengė Bronislava Kerbelytė, Vilnius, 1981.

LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*, medžiagą paruošė L. Sauka [ir kt.], Vilnius, 1967.

ME – *Mitologijos enciklopedija*, t. 2, iš latvių k. vertė Irena Teresė Ermanytė [ir kt.], Vilnius, 1999.

NorkD – *Didžiojo karo laikų lietuvių dainos*, surinko J. Norkus, Kaunas, 1927 [virš. 1928].

SLFŽ – *Sisteminis lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*, parengė Jonas Paulauskas, Kaunas, 1995.

SIŠLP – *Šiaurės Lietuvos pasakos*, surinko Matas Slančiauskas, parengė Norbertas Vėlius ir Adelė Seselskytė, Vilnius, 1974.

SŽ – *Sinonimų žodynas*, parengė Antanas Lyberis, Vilnius, 1980.

ŠLSP – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*, parengė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1985.

TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*, 3-iasis pataisytas leidimas, Vilnius, 2004.

VaMLA – Daiva Vaitkevičienė, Vyktintas Vaitkevičius. Mirtis, laidotuvės, atminai, *Tautosakos darbai*, [t.] IX (XVI), 1998, p. 204–262.

VUB RS – Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius.

СД – *Славянские древности: Энциклопедический словарь*, [т. 2]: *Д–К (Крошки)*, под. ред. Н. И. Толстого, Москва, 1999.

СМ – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*, научн. ред. В. Я. Петрухин [и др.], Москва, 1995.

## LITERATŪRA

- Balys Jonas 1956. *Lietuvių enciklopedija*, vol. VII, Boston, p. 235.
- Balsys Rimantas 2005. Prūsų ir lietuvių mirties (požemio, mirusiųjų) dievybės: nuo Patulo iki Kaulinyčios, *Tiltai, Priedas: Mokslo darbai*, Nr. 29: *Lietuviai ir lietuvninkai. Etninė kultūra*, (IV), p. 27–58.
- Bartoszcze Katarzyna 1990. *Stereotyp śmierci w języku i kulturze ludowej*: Praca magisterska, Uniwersitet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład Języka Polskiego, [rankraštis], Lublin.
- Būgienė Lina 1999. Mitinis vandens įprasminimas lietuvių sakmėse, padavimuose ir tikėjimuose, *Tautosakos darbai*, [t.] XI (XVIII), p. 13–85.
- Daukantas Simonas 1976. *Raštai*, t. 1, Vilnius.
- Doda Janina 1995. *Narodziny i śmierć w wierzeniach, obrzędach i zwyczajach polaków z okolic Woronowa (obw. Czodzieński, Białorus)*: Praca magisterska, Uniwersitet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład Języka Polskiego, [rankraštis], Lublin.
- Donelaitis Kristijonas 1977. *Raštai*, Vilnius.
- Dundulienė Pranė 1989. *Pagonybė Lietuvoje: Moteriškosios dievybės*, Vilnius.
- Gaj-Piotrowski Wilhelm 1993. Duchy i demony w wierzeniach ludowych z okolic stalowej Woli-Rozwadowa i Tarnobrzega, *Prace i materiały etnograficzne*, t. XXX.
- Gimbutienė Marija 1985. *Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*, Vilnius.
- Gimbutienė Marija 2002. *Baltų mitologija: Senovės lietuvių deivės ir dievai*, Vilnius.
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiėškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.
- Grigas Kazys 1987. *Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų <...> atitikmenimis*, Vilnius.
- Grigas Kazys 1988. Pagonybė ir krikščionybė liaudies pasaulejautos raidoje, *LTSR MA darbai, A serija*, t. 1 (102), p. 134–143.
- Grumadaitė Rūta 1994a. Mirties tema tautosakoje, *Mokslas ir gyvenimas*, Nr. 9, p. 30–31.
- Grumadaitė Rūta 1994b. Mirties tema tautosakoje, kn.: *Mažosios Lietuvos istorija ir etnografija: Mokslinės konferencijos medžiaga*, Klaipėda, p. 24–27.
- Jasiūnaitė Birutė 2001. Dėl vienos keiksmo formulės kilmės, *Tautosakos darbai*, [t.] XV (XXII), p. 136–140.
- Kairiūkštytė-Jacinienė Halina 1976. Balta spalva lietuvių aprangoje, *Pergalė*, Nr. 10, p. 156–163.
- Kašėtienė Rasa 2003. Kaip apie mirtį kalbėjo mūsų senoliai, *Tautosakos darbai*, [t.] XVIII (XXV), p. 100–108.
- Kensminienė Aelita 2003. Reikšmės keitimo kryptis mįslėse, *Tautosakos darbai*, [t.] XVIII (XXV), p. 140–151.
- Kerbelytė Bronislava 1995. Morė – deivė – laumė, kn.: *Lietuvinių žodis*, Kaunas, p. 419–425.
- Kerbelytė Bronislava 1999. Folk Legends as a Means of Research into Customs, kn.: *Darbai ir Dienos*, Nr. 11 (20), p. 53–59.
- Kevėnaitė Inga 1999. Kovoje su Giltinės palydovėmis, *Darbai ir Dienos*, Nr. 11 (20), p. 157–167.
- Kiliánová Gabriela 1996. An Old Theme in the Present Time: Narratives about Death in Modern Society, in: *Beiträge zur Europäischen Ethnologie und Folklore*, Bd. 7: *Folk Narrative and World View: Vorträge des 10. Kongresses der Internationalen Gesellschaft für Volkserzählforschung* (ISFNR) Innsbruck 1992, Teil 1, Frankfurt am Main, p. 381–390.
- Korzonaitė Edita 2002. *Žmogaus elgesio su mirusiais ir vėlėmis raida sakmėse ir papročiuose*: Daktaro disertacijos santrauka, Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas.
- Kowalska-Lewicka Anna 1986. Ludowe wyobrażenia śmierci, *Polska sztuka ludowa*, Nr. 49, p. 21–30.
- Krzyżanowska Anna 1999. *Polska i francuska frazeologia śmierci*, Lublin.
- Kudirkienė Lilija 2001. Patarlė kaip žmonių gyvenimo atspindys, *Tautosakos darbai*, [t.] XV (XXII), p. 121–127.
- Laurinkienė Nijolė 1999. Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose, *Tautosakos darbai*, [t.] IV (XI).
- Lukauskas Kiprijonas 1996. *Pamokslai*, tekstą parengė Juozas Karaciejus, Vilnius.

- Marcinkevičienė Nijolė 1997. Žmonės – apie mirtį ir pomirtinį gyvenimą, *Liaudies kultūra*, Nr. 5, p. 19–27.
- Matuškaitė Marija 1984. *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius.
- Mickiewicz Halina 1995. *Obrzędy i zwyczaje związane z narodzinami i śmiercią w środowisku polaków z okolic Grodna*: Praca magisterska, Uniwersitet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład Tekstologii i Gramatiki Współczesnego Języka Polskiego, [rankraštis], Lublin.
- Narbutas Teodoras 1998. *Lietuvių tautos istorija*, [t. 1]: *Lietuvių mitologija*, Vilnius.
- Niebrzegowska Stanisława 1996. Polski sennik ludowy, kn.: *Literatura-Lingwistyka*, t. 3, Lublin.
- Račiūnaitė Rasa 1999. Mirtis senojoje lietuvių pasaulėžiūroje, *Acta Baltica '99*, p. 120–127.
- Repšienė Rita 1998. Mirties projekcijos tradicinėje kultūroje, *Liaudies kultūra*, Nr. 1, p. 32–37.
- Savoniakaitė Vida 1998. *Audiniai kaimo kultūroje: Lietuvių geometriniai raštai XIX–XX amžiuje*, Vilnius.
- Slaviūnas Zenonas 1965. K. Donelaičio ryšiai su tautosaka, *Literatūra ir kalba*, t. VII, p. 99–127.
- Šidiškienė Irma 1993. Lietuvių XIX a. II p.–XX a. I p. įkapės, kn.: *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, p. 58–72.
- Tumosas Friskas 1938. Mažosios Lietuvos papročiai, *Jaunoji karta*, Nr. 4, p. 75–76.
- Vaicekauskas Arūnas 2005. *Lietuvių žiemos šventės: Bendruomenės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab.–XX a. pr.*, Kaunas.
- Vėlius Norbertas 1977. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai*, Vilnius.
- Vėlius Norbertas 1987. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*, Vilnius.
- Vėlius Norbertas 1993. Lietuvių mitologijos rekonstrukcija, *Tautosakos darbai*, [t.] II (IX), p. 54–70.
- Vyšniauskaitė Angelė 1994. Pašaliečiai lietuvių vestuvėse, *Liaudies kultūra*, Nr. 6, p. 20–26.
- Виноградова Людмила Николаевна 2000. *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*, Москва.
- Кербелите Бронислава 2001. *Типы народных сказаний: Структурно-семантическая классификация литовских этиологических, мифологических сказаний и преданий = The Types of Folk Legends: The Structural-semantic Classification of Lithuanian Etiological, Mythological, and Historical Legends*, Санкт-Петербург.
- Ковшова М. Л. 1994. Концепт судьбы. Фольклор и фразеология, kn.: *Понятие судьбы в контексте разных культур*, Москва, p. 137–142.
- Крикманн Арво 2001. Вклад современной теории метафоры в паремиологию, *Tautosakos darbai*, [t.] XV (XXII), p. 17–92.
- Понырко Наталия Владимировна 1984. Святочный и масленичный смех, kn.: Д. С. Лихачев, А. М. Панченко, Н. В. Понырко. *Смех в древней Руси*, Ленинград, p. 154–202.
- Топорков Андрей Львович 1989. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры, kn.: *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*, Ленинград, p. 89–101.

## VISUAL IMAGES OF DEATH IN VARIOUS GENRES OF LITHUANIAN FOLKLORE

RADVILĖ RACĖNAITĖ

### Summary

Animation of natural phenomena is an inherent way of interpreting the surroundings in the mythical worldview. This principle partly forms the basis for interpretation of the mystery of death in Lithuanian folklore as well, i.e. death on the mythological level is often animated, or even more frequently, personified.

Abundant data regarding possible shapes of death is supplied by Lithuanian belief legends and by some fairytales and legendary tales. These folk narratives of several genres present slightly differing picture of the animated death. Greater variety of the death appearances is found in the belief legends, while the Reaper's image in the tales is closer to the Christian one, especially to the imagined picture of the personified death that grew particularly popular since the baroque era. Death as a living being is present in the Lithuanian idiomatic sayings as well.

It should be noted, that in Lithuanian folklore the personified death is described as a female being and is related to the white color. Among other colors, black is also significant in the image of death. In Lithuanian countryside, these changes of color are more readily observed in clothing of mourners, yet this is a rather late phenomenon, originating already in the 20<sup>th</sup> century. Whereas in folk narratives the personified death is rarely characterized by black color, while such connection is practically absent in phraseology.

In folk belief legends, the death personification (*giltinė*) is most frequently an elderly woman. Another tendency could also be noted, namely, that of depicting death as a being of the same age as the dying person. This is particularly prominent in belief legends describing children's death, whereas in folktales the age of death personification is hardly ever emphasized. Death in Lithuanian folklore is rarely presented as a male being, while sometimes it can assume an animal shape.

Another question worth special attention is that of the number of beings accompanying death. In folktales and in the majority of belief legends, which straightforwardly notify of the identity of the encountered mythical being, it appears alone. This is probably the most typical way for Lithuanian tradition. Still, in those belief legends that only implicitly allude to the relations of the acting beings with the sphere of death, yet the names of those beings may not necessarily be mentioned, they tend to appear in groups. Besides, *giltinė* is mentioned in plural form in Lithuanian phraseology, e.g. in figurative comparisons and expletives. In this case such form may be used to enhance the suggestiveness of the comparison or the "impact" of the curse.

It may be concluded, that Lithuanian folklore reflects tendencies towards increasing syncretism in the image of death. Attributing the death image to the category of the alien unifies all the variety of death shapes revealed by the Lithuanian figurative sayings and folklore texts. Therefore death is typically characterized by attributing negative features, quite often some demonic ones or just alien to the human sphere. In folk belief legends, the archaic image of *giltinė* as a strange female being dressed in white is the most popular one. In folktales, the *giltinė* image is quite ambiguous, although in some texts, most probably due to the influence of the respective Christian imagery it is depicted as a skeleton. The image of death as the Reaper cutting humans with its scythe was rooted in Christian tradition, but it became comparatively easily adapted in folk legends, beliefs and phraseology most probably because the way of taking one's life directly corresponded to an earlier concept of dying as being killed, which is still reflected in figurative sayings. Generally, such type of death image illustrates the parallel existence of pre-Christian and Christian conceptions of death in traditional culture. Therefore purpose of analyzing the visible images of death should be revealing of those principles based on mythical logic that enabled side-by-side existence of quite different and sometimes even contradictory images.

Gauta 2007-03-05